

Altyn asyra – altyn dil / dowamy

Category: Kitapcy, Poemalar, Sözler, Türkmen dili

написано kitapcy | 22 января, 2025

Altyn asyra – altyn dil / dowamy

ALTYN ASYRA – ALTYN DIL

Şeýlelikde, Milli Galkynyşmyzyň talaby boýunça kümüş dilimizi Altyn asyryň altyn diline öwürmek üçin aýat-dogalarymyzy türkmençe aýtmaklyga geçmeklikden başga öňümüzde ýene iki işi çözmeli bolýarys. Birinjisi, çöplenip aýdylýan internasional sözleriň ornuna diňe türkmençe sözleri goýmak. Ikinjisi, arapça sözleri hem iň az derejä çenli azaldyp, olary hem türkmençe sözler bilen çalşyrmak. Bu ýerde üçünji sowal ýüz çykýar. Eýsem, orna goýulmaly türkmençe sözleri nireden almaly? Bazara ugralmazdan öň gapjygyň galyňlygyny barlanyp görlüşi ýaly, bu ugurda biz ozaly bilen öz söz hazynamyzy derňäp, saldarlap görmeli bolýarys.

Soýuz döwründe, 80-nji ýyllaryň ortalarynda kapitalistik ýurtlaryň men diýen birnäçe aznawur dilçileri ýörite gelip, men diýen azy ýaran türkmen dilçileri bilen duşuşýarlar-da, bir buržuaz sowalam berýärler. "Hany, türkmenler, aýdyp berseňizläň, türkmen dilinde, takmynan, jemi näçe söz bardyr?". Dilçilerimizem olara azy ýaryp duran jogaby bolmasada, söweşjeň pelsepe bilen jogap beripdirler, diliň bir ýandan gelip ikinji ýandan akyp ýatan ummandygy, köne sözleriň gidip täze sözler bilen üsti doldurylyp duran hazynadygy, şoňa göräde belli bir san görkezip bolmajakdygyny aýdypdyrlar. Hawa, ondan bári tutuş sistemalar ýykylyp, täze binýatlar gurlup, dünýä üýtgedi. Ýokarky sowaly bereniňde dilçilerimiziň beren pelsepeleri welin, häzirem öňküligine galypdyr. Halk hem edil dil ýaly, birleri ýogalýar, ýene birnäçeleri dünýä inýär. Emma Altyn asyryň çelgilerini çekende diňe tutuş döwletimiziň däl, eýsem her welaýatymyzyň, etrabymyzyň ilat sany berk ýöredilip

gelinýär. Dilçilerimizem öz çörek iýýän ugurlaryna şeýle çemeleşmeli ýaly welin... Ýok, bu ýerse gep ummanda-da, hazynada-da däl, eýsem, soýuz döwründe ýörite syýasat arkaly döredilen intellektual keselde – mesele dagynyk öwrenilse-de, soňra oňa logiki bitewi öwrenmäge çemeleşilmezliginde.

"Taýak gelinçä, ýumruk" diýipdirler. Ene dilimizde anyk ylmy derňewlere esaslanýan sözlük sanynyň anyklanjak gününüň geljekdigine biz çuňňur ynanýarys. Ýöne, oňa çenli dilimizde barypýatan takmyny, ebjet hasaby boýunça näçe söz barka? Muny aýdyňlaşdyrmak üçin deňeşdirme usulyna ýüzleneliň, goňşy halk hökmünde orslara seredeliň.

Birnäçe ýyl mundan öň orslar il içine ýüzlerçe adamy sapara ýollap, telim ors sözlerini çöpletdirýärler. Şonuň esasynda hem 170 müň sözden ybarat kartoteka düzüp goýýarlar. Şundan çen tutsak, rus dilinde 170 müň söz bar. Indi özüme geleliň. Alym S.Atanyýazowyň tassyklamagyna görä, belli dilçimiz Z.Muhammedowa türkmen diliniň rus diline görä baý bolmalydygy hakda aýdar eken, muňa delil hökmünde hem türkmen diliniň sinonimlere juda baýdygyny, diňe bir "толстый", "тонкий" sözlere türkmençe "ýogyn", "inçe", "galyň", "ýuka" ýaly on töweregi kybapdaş sözleriň bardygyny mysal getirer eken. Türkmen diliniň juda öwüşginlidigi, sinonimlere juda baýdygy hakda men başga-da bir-iki dilçiden eşitdim. Häzir žurnalistik dünýäde işlese-de, asly käri dilçi bolan Annamyrat Poladow şeýle maglumat berýär:

"W.Baskakowyň "Rus dilinde türki sözler" diýen üç tomluk kitabynda getirilýän ähli türki sözleriň aglabasy türkmen sözleri ("Kutuzow" – "guduz", "Suworow" – "suwara" sözlerinden) bolup çykýar".

Eýsem, şulara esaslanyp, türkmen dilinde-de 170 müň söz, hatda ondanam köp söz bardyr diýip bolarmy? Oljas Süleýmanowyň "AziÝA" atlt kitaby – ýazyjynyň başyna hem yzarlanmalary, hem meşhurlygy getiren kitabyňa seredeliň. Şol kitapydaky ruslaryň "Igoryň polky hakda söz" poemalaryndan başga-da ençeme dil, medeni gymmatlyklarynyň gözbaşyny türki halklardan

alandygy hakdaky delillere esaslanyp, türkmen halkynyň bolsa, türkî halklaryň gözbaşynda duran halkdygy hakdaky pikirlere daýanyp, biz türkmen dilinde-de sözler 170 müň töweregi bardyr diýip bilerismi? Parslar öz dillerinde 200 müň töweregi söz bardygyny anyklap goýupdyrlar. Eýsem, dilçileriň içinde bir professor A.Öwezowyň şuna esaslanyp çaklajak bolşy ýaly, türkmenlerde-de 200 müň töweregi söz bardyr-la diýip, güman etmek bolarmy? Şu makalany ýazyp otyrkam şeýle meýle gabat geldim. Ruslarda 17 tomluk sözlük bar bolsa, türkmen dili boýunça häzir elimizde bolan bir tomluk "Sözlügiň" baryp 1960-njy ýylda çykarylmagynyň üstesine onda näçe sözüň bardygy hem görkezilmändir. Ine, onsoň sözlügi düzenleriň biri bolan ýaşuly dilçi G.Ataýew bu babatda gyzyklananymyzda "Sözlükde 80 müň töweregi söz bardyr" diýip aýtdy. Ýöne, kitaby agdaryşdyryp görsek 30 müň töweregi söz girizilen bolup çykdy. Häzir "Türkmen diliniň sözlügininiň" iki tomlugy çapa taýýarlanyp goýlupdyr. Täze hasap boýunça, onda-da 100 müň töweregi däl-de, 40 müň töweregi söz jemlenen bolmaly. Eden işine öňünden sag bolsun aýdasyň gelyär: ýaşuly dilçimiz Soltanşa Atanyýazow 35 ýylyň dowamynda ýurdumyzyň baran künjünden täze sözleri ýygnapdyr. "Sanap göremok, ýöne 100 müňden gowrak täze sözler – "Sözlükde" bolmadyk" dialekt sözleri bardyr" diýip, ol aýdýar. Emma öýüne baryp takmyny sananymyzda alymyň özüni geň galdyrma bilen hasap 25-30 müň töweregi ýygnaýan sözler bolup çykdy. Bularyň içinde-de ýek-ýarymy sözlükde duşýar.

Şeýlelikde, geliň, indi elimizde bar bolan sözlük fondumyzdaky sözleri bir ýere jemläliň. Indi çap edilmeli iki tomlukda bar bolan, takmynan, 40 müň sözüň üstüne S.Atanyýazowyň şahsy kartotekasyndaky 25 müň sözi goşup, 65 müň söz alarys. 200 müň söz, 170 müň söz beýlede dursun, hatda 100 müň söze-de ýetenok. Eýsem, biz özümizi entek dialektlerde söz köpdür diýip, köşeşdirip bilerismi? 35 ýyllap söz çöplän S.Atanyýazow, şunça ýylda 25 müň täze söz ýygnap bilen bolsa; dialektlerimizde ýene näçe söz barka?

Bir zat bellimikä diýýäris. Her näme edilende hem, ýene 35 müň söz ýygnap sözlük fondumyzy 100 müňe ýetirip bolar. Çünki

ownukly-irili başga-da sözlüklerimiz bar ahyry. Şu ýüzüň hasabyna hem dilimizden ýaýramaly ençeme internasional we arap sözleriň ornuny dolduryp bilerdik. Biziň pikirimizçe, dil babatda biz öňümüzde iki maksat – alynky maksady we ahyrky maksady goýmalymykak diýýäris. Alynky maksat barada aýdylanda, biz arap hem internasional sözlerden, terminlerden ep-esli arassalanan, şol bir wagtda hem 100 müň sözi öz içine alýan sözlük tomlarymyzy her bir maşgala çenli ýeterlik hem elýeterli bolar ýaly uly möçberlerde we arzan bahada neşir edinmelidiris öýdýäris.

■ Indi ahyrky dil maksady barada

Bu iş öz öňünde türkmen diliniň 200-250 müň sözden ybarat sözlük fonduny döretmegi maksat edinse, göwnejaý bormuka diýýäris. Şu ýerde "ähli künjeklerimizden, dialektlerimizden toplan sözlerimiz 200-250 müňe ýetmese näme etmeli bor" diýen sowal dörejege menzeýär. Biziň pikirimizçe, şunda türkmen ruhly emeli sözleri döretmäge girişilmelidir öýdýäris.

Eýsem, dili, diliň düýbünü tutan ilkinji sözleri adamlar nireden aldylarka? Aýdalyň, "Köwata" ýa Köýtendag gowagynda ýaşap ýören şol daş asyrynyň adamlary sözleri nädip döretдилerkän? Göz öňüne tenha ýaşap ýören ilkidurmuş ýaş ýigidini getireliň. Bir gün ol birden alysda otlaryň kökünü ýygnap ýören ýaş adamy görüp, gözi ýalpyldap gidýär. Ol hiç bir söz bilmeýän halatynda, muny nähili aňlatmaly bolar? Elbetde, şol gözi ýaldyrap, ýüregi gürsüldäp durka diline gelen ilkinji sözi diýmeli bolar. Mümkün, onuň diline şol yşky pursat ilkinji gelen söz "kiz" ýa "gyz" bolmaly. Ol muny daşyna çykaryp, sözi bir gezek aýdýar, şondan soň gyz, aýal adama şol söz at görnüşinde ömürlük galyberýär.

Adam "gürlemäni" ilki tebigatdan öwrenýär. Adam ilki tebigatda akýan suwlaryň saggyldysyndan "şag", "şaglamak" sözünü, öwüsýän ýelleriň şuwuldysyndan "şuw", "şuwlamak", at toýnaklarynyň dükürdisinden "dük", "dükürdi" diýen ýaly we ş.m. sözleri döredýär. At toýnagynyň dükürdisini eşidip adam atyň golaýlaşyp gelyänini ýa daşlaşyp barýanyňy aňýar. Bu

ýerde oña üýtgeşik, ýörite dil hem gerek däl. Ýöne, ine, ses çykarmaýan predmetler, hadysalar babatda näme etmeli? Şeýle halatda adamlar olaryň obrazlaryny dil organynyň üsti bilen şertli, tapawutly seslere, sözlere geçirýärler. Olary ylalaşyk esasynda öz kellerine geçirýärler, şeýlelikde, dünýäni kellä ornaşdyrylan ses obrazlary esasynda dil organy arkaly gaýybana herekete getirýärler. Dil, söz – munuň özi dünýä ruhlarynyň, hadysalarynyň, predmetleriniň ses obrazlary görnüşinde aňladylmasydyr. Şu ses obrazlary, ýagny sözler näçe köp bolsa, dil şonça baý bolýar, şol baý dile eýe halk dünýäni şonça gowy kesgitleýär, ol halk intellektual taýdan has çalt ösýär. Diňe atomyň içindäki elementar bölejikleri ses obrazyna geçirjek bolsaň eýýäm, 200 töweregi söz gerek. Şoňa görä-de, bu aňyrdy ýok dünýäniň öňünde 100 müň sözli, 200 müň sözli dil däl, hatda ýarym million sözli dil bolanyňda hem deňze düşen damjadan tapawudyň ýok. Bir tapawudyň, başga dillere garanyňda baý hem aýratyn dil bolýaň. Rast, şeýle bolsa, näme üçin dilimizi iň baý dile öwürjek bolmaly däl? Rast, dilde sözler, dünýäniň ses obrazlary näçe köp bolsa, halkyň intellektual taýdan ösmek mümkinçiligi şonça ýokary bolsa, näme üçin dilimizi baýatjak bolmaly däl? Men şu ýerde "Onça sözi nireden almaly? Dialektlerdäki ähli sözleri toplasaňam munda diýilýänine ýetmez ahyry" diýlip, beriläýjek soragy aňýan hem-de şeýleräk jogap berýän. Ata-babalarymyz şol gadym döwürler mekdepler ýokka, uniwersitetler ýokka gerek ýerinde dünýäniň ses obrazlaryny aňlylyk we biaňlamak ýoly bilen döredip bilen bolsalar, biz näme üçin häzir döredip bilmeris? Näme üçin dil döreýşine haýsydyr bir elýetmez dogmatizm, faşizm gözi bilen seredýärler. Şu göz bilen seretseň, dil döretmeklik öňki nesilleriň haky, hukugy bolupdyr-da, häzirki nesilleriňki ýok bolup çykýar. Freýdiň açan psihoanalizinde adamyň içki dünýäsinde bolup geýän hadysalary ýüze çykarmak üçin adama bir minudyň içinde oýlanmazdan, agzyňa gelen sözleri, ýa sesleri çalt aýtdyrýan ekenler. Näme üçin biz şu usuly ulanyp, öz dilimizde duşmaýan sözler, sesler gabat gelse, ýygnap, soňra atsyz predmetlere, hadysalara, ideýalara at, sypat bermek üçin ulanmaly däl. Meselem, oýlanmazdan, çaltlyk bilen

bir bogunly jümleleri aýtmak bilen birnäçe sekundyň içinde şu sözleri – bogunlary alýarys. "Wan", "gün", "dan", "dük", "bän", "un", "gin", "jil", "gül". Şularyň içinde "dün", "un", "jil", "dür" ýaly sözler biziň dilimizde ýok sözler. Biz şu hili sözleri aňmyzda bar bolan, emma dilimizde degişli ady, sypaty bolmadyk düşünjeler babatda ulanyp bileris ahyry. Gumbold "Dil durşuna bialň energiýa garaşlydyr" diýip hem aýdypdyr. Ýokarky usul arkaly islendik adam, islendik mekdep okuwçysy diňe bir däl, iki bogunly, üç bogunly del sözleri, ýöne türkmen aňyndan, ruhundan çykan türkmen sözleri tapyp bilerdi. Şeýlelikde, eger maslahat bilinse, şu emeli ýol bilen hem, hiç bir uly çykdaýy çykarmazdan, dil baýlygymyzy köpeltmäge çig mal bolup hyzmat etjek nijeme müň türkmen söz toplam bolardy. Mukdar bolsa soň ýuwaş-ýuwaşdan hile geçerdi.

* * *

Türkmeniň gadymy Serdary Oguz han eline ýaý alyp, alty peýkam atýar. Şolardan iç oguz hem daş oguz emele gelýär. Biziň häzirki alty peýkamymyzyň birinjisi Garaşsyz Watan, ikinjisi Bitarap Watan, üçünjisi Abadan Watan, dördünjisi Adam hukugy, bäşinjisi Milli Galkynyş, altynjysy Ruhý kämillik bolan ol alty peýkam birleşip, çugdamlanyp, soňra ýedinji bir gudraty – Altyn asyryň süňňüni emele getirýärler. Türkmeniň şu Altyn asyram özüne mynasyp Altyn diliniň kämil Millet dilini talap edýär. Altyn dil bolsa, öz gezeginde altyn dile öwürülmegi üçin täze asyr mynasybetli täze dil syýasatyny talap edýär. Türkmen intelligensiýasy döwletimizden şu syýasata-da ~ täze dil syýasatyna-da, alynky we ahyrky maksatly dil syýasatyna garaşýar diýip, öte geçmesek gerek. Adamyň içinde ulalanda-da çagalygy, ýaşlykda alan terbiýesi, bilimi oturýan bolsa, biz diňe täze syýasatyň derejesinde mekdeplerde ene diliň öwredilişine düýpli üýtgeşme girizip bileris. Mekdeplerde, ýokary okuw jaýlarynda-da sintaksisi, morfologiýany öwrenmeklige juda giň üns berilýär, ol bolsa soň ýatdan çykybam gidýär. Biziň pikirimizçe, türkmen diliniňem edil iňlis diliniň öwredilişi ýaly, sözlüj tutulyp öwrenilmegi

zerur. Eger sapaklar azlyk etse, belki, mekdeplerimiziň dokuz ýyllyk sistemadan ýene köneki on ýyllyga barmagy gerekdir. Altyn asyr üçim bilim näçe diýseň gerek bolar. XX asyrda sowet ruhunda iki lingwistik gurultaý geçirilipdir. Megerem, indi bize täze milli ruhly hakyky türkmen lingwistik gurultaýyny geçirmek zerurdyr. Döwletimiziň hemaýat bermegi esasynda ähli dialektlerimizden sözleri birin-birin ýygnap, şolaryň hemmesiniň esasynda ýöne bir edebi dil däl, eýsem bitewi millet dilini döretmegimiz gerekdir. Ozaly bilen hem biz "taýak gelinçä ýumruk" diýlişi ýaly, dilimizi arassalaýyş-saplaýyş işleriniň gapdaly bilen haýdan-haý, wagt ýitirmän, bolmanda ýüz müň sözi öz içine alýan "Türkmen diliniň sözlügin" çykarmalydyrys. Eger biz şu müňýyllygyň başynda ýüz müň goşun bilen jyga parladyp dünýä Isgender ýörişini guran bolsak, indi bu gelýän müňýyllygyň başynda ýüz müňlük söz goşuny bilen ideýalar dünýäsine täze türkmen ýörişini gurmalydyrys. Eger biz şu müňýyllygyň ortalarynda dünýäniň merkezini, jahanyň göbegini elimizde saklap oturan halatymyzda-da, diňe ata däl, gämä-de münüp Beýik Geografik açyşlar etmek mümkinçiliklerimizi elimizden sypdyran bolsak, elin awumyzy elimizden gideren bolsak, ol açyşlary ardurja ýewropalylaryň nesibi eden bolsak, indi bu asyrda ýalňyşy gaýtalamaly, hyrçymyzy dişlemeli däldiris. Biz ýüz müň sözlük söz atyna atlanyp, ýüz msň sözlük dil gämisine münüp, "Beýik Geografik" açyşlar etmelidiris, beýik intellektual açyşlary, ruhy dünýäleriň açyşlaryny açmalydyrys.

Täçgeldi GUTLYÝEW.

Türkmen dili